

СЕКЦІЯ 5

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОНКУРЕНТНОЇ ВІКТИМНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF COMPETITIVE VICTIMHOOD IN UKRAINIAN CRISIS SOCIETY

У статті розглядаються особливості соціального конфлікту, що відбувається в українському суспільстві. Зроблений акцент на проявах конкурентної віктимності суб'єктів збройного протистояння на Південному сході України. Визначено, що конкурентна віктимність виникає з того, що суб'єкти конфлікту усвідомлюють себе жертвами протистояння, а ті втрати, що вони несуть внаслідок його загострення, артикулюються як особливі, які неможливо порівняти із втратами опонентів. Зазначається, що соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності сприяють поглибленню соціального конфлікту та перешкоджають примиренню ворогуючих сторін. Визначено, що основаними соціально-психологічними механізмами конкурентної віктимності виступають ідентифікація, категоризація, раціоналізація, а також навіювання, наслідування, психічне зараження та конформізм, що забезпечують посилення проявів зазначеного феномена. Пропонуються кроки щодо мінімізації проявів конкурентної віктимності та її впливу на конфліктну взаємодію на підставі вивчення особливостей розвитку соціального конфлікту на інших територіях. Зазначено, що соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності володіють реверсними проявами та можуть бути спрямовані на подолання конфліктного напруження в українському суспільстві. Механізм ідентифікації за умов прямих контактів між суб'єктами конфлікту спроможний їх об'єднати на підставі загальної ідентичності, а зниження ролі політичної ідеології, пропагандистських реляцій та підвищення функціоналу механізму раціоналізації, що доказує необхідність людського ставлення до свого супротивника, спроможні підвищити загальний рівень емпатії та знизити рівень продукування конкурентної віктимності.

Ключові слова: вплив, конкурентна віктимність, соціальний конфлікт, соціально-пси-

хологічні механізми, суб'єкти збройного протистояння.

The article considers the peculiarities of the social conflict that occurs in Ukrainian society. Emphasis is placed on the manifestations of competitive victimhood of the subjects of armed confrontation in the South-East of Ukraine. It is determined that competitive victimhood arises from the fact that the parties to the conflict perceive themselves as victims of confrontation, and the losses they suffer as a result of its aggravation are articulated as special, which cannot be compared with the losses of opponents. It is noted that the socio-psychological mechanisms of competitive victimhood contribute to the deepening of social conflict and prevent the reconciliation of warring parties. It is determined that the basic socio-psychological mechanisms of competitive victimization are identification, categorization, rationalization, as well as suggestion, imitation, mental contagion and conformism, which enhance the manifestation of this phenomenon. Steps are proposed to minimize the manifestation of competitive and its impact on conflict interaction, based on the study of the peculiarities of the development of social conflict in other areas. It is noted that the socio-psychological mechanisms of competitive victimization have reverse manifestation and can be aimed at overcoming conflict tensions in Ukrainian society. The mechanism of identification, under conditions of direct contacts between the parties to the conflict, is able to unite them on the basis of a common identity, and reducing the role of political ideology, propaganda and enhancing the mechanism of rationalization, which proves the need for human treatment of their opponent empathy and reduce the level of production of competitive victimhood.

Key words: influence, competitive victimhood, social conflict, socio-psychological mechanisms, subjects of armed confrontation.

УДК 159.92: 316.483
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.13-1.22>

Гарькавець С.О.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
та соціології
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Волченко Л.П.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри педагогіки
та психології
Луганський обласний інститут
посліпдипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Суспільна криза в Україні має багатовимірну конфігурацію. Економічні, фінансові, правові, територіальні, культурні та інші координати суспільного життя українців зазнають важких і конфліктних трансформацій. Проте найбільш суттєвим випробуванням є озброєний конфлікт на Південному сході України, а отже, актуальність його вирішення, як ми вважаємо, не потре-

бує додаткової аргументації. Але зазначимо, що подолання самого військового конфлікту (перестати стріляти) – це ще не вирішення соціального конфлікту, який довгий час продукує як у Донбасі, так й і загалом у державі.

Конфліктна взаємодія завжди супроводжується певними втратами та проявами віктимності конфліктуючих сторін, що стає релевантним показником їхньої спроможності

знайти шляхи до майбутнього примирення. При цьому роль жертви іноді обирається свідомо, коли один із суб'єктів конфлікту значно перебільшує власні страждання з метою отримання додаткових «бонусів», які пов'язані з підтримкою з боку інших, проявами їхнього милосердя, співчуття тощо. Йдеться про так звану «конкурентну віктимність» (*“competitive victimhood”* (CV)) [1], яка виникає з того, що суб'єкти конфлікту певною мірою усвідомлюють себе жертвами конфлікту (особливо в ситуації, коли своїх ресурсів не вистачає для вирішення конфлікту на власну користь), а ті втрати, що вони несуть внаслідок його загострення, артикулюються як особливі, які неможливо порівняти з втратами опонентів.

Конкурентна віктимність описує зусилля суб'єктів конфлікту, які вони спрямовують на виправдання власних жорстких дій або поведінки, оскільки вони вважають, що більше страждають у конфлікті, ніж протилежна сторона. Така позиція тільки посилює ескалацію конфлікту та додатково перешкоджає його подоланню. Отже, конкурентна віктимність дуже часто стає однією з причин того, чому конфлікти (міжособистісні, міжгрупові, соціальні) мають затяжний та руйнівний характер. А за сучасних умов існування української держави конкурентна віктимність, як ми вважаємо, виявляється одним із релевантних чинників генерування соціального напруження.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Проблема віктимності особистості завжди була гострою та дискусійною серед науковців, оскільки безпосередньо пов'язана з виживанням людини у складних і суперечливих умовах навколишнього середовища. Особливо це питання набуває гостроти в перехідні періоди, коли здійснюються ґрунтовні трансформації у суспільстві. Так, останні двадцять вісім років в Україні відбувається перехід суспільства в якісно новий стан, пов'язаний із переорієнтацією політичних, економічних, соціальних, правових і культурних поглядів і цінностей, що були викликані змінами державного устрою та пов'язані з переходом від планової економіки до ринкової. До цього слід додати розвиток інформаційних технологій, що збільшив спектр віктимних інсталяцій у суспільстві. Усе це разом призвело до того, що у житті кожного українця з'явилось більше небезпеки, підвищився загальний рівень віктимогенної вразливості. Але інший бік цієї проблеми засвідчив те, що до положення жертви люди іноді звикають, а з часом починають використовувати це положення на свою користь.

Поняття «конкурентна віктимність» введено у науковий обіг порівняно недавно. У 2008 році зарубіжні дослідники M. Noor, R. Brown и G. Prentice вперше використали це поняття під час вивчення соціального кон-

флікту та можливостей міжгрупового замирення у Північній Ірландії [1]. Основний зміст конкурентної віктимності вбачається у тому, що зусилля кожної з конфлікуючих груп спрямовані на затвердження пріоритету власних страждань, позаяк вони нібито страждають або постраждали більше, ніж протилежна сторона.

D. Sullivan, M. Landau, N. Brancombe та Z. Rothschild розширили концепцію конкурентної віктимності у напрямі розгляду структурної нерівності [2]. Дослідники констатували, що чоловіки, якщо їх починають звинувачувати у ґендерній нерівності, висловлюють упевненість у тому, що вони є більше дискриміновані, ніж жінки. А маргіналізовані індивіди вважають багатіїв причиною власних негараздів, посилаючись на те, що їхнє байдуже ставлення перетворює їх на жебраків.

J. Vollhardt, розглядаючи колективні аспекти віктимізації, зробив акцент на відчуття індивідів про положення власної групи, що вважається жертвою, а також на тому, як різні уявлення членів in-групи про колективну віктимізацію впливають на ворожі та позитивні ставлення до представників інших груп, що вважаються жертвовими [3]. Науковець також зазначив, що потреби та особливості індивідуального розвитку суттєво впливають на формування реакцій людей на колективну віктимізацію та збільшують амплітуду проявів їхньої конкурентної віктимності.

У дослідженні I.F. Young та D. Sullivan [4] було виявлено п'ять аспектів віктимності, які стають причинами конкуренції та ескалації конфлікту: фізичні страждання (людські втрати, інвалідизація, сирітство тощо), матеріальні збитки (втрата ресурсів, відсутність засобів для існування тощо), культурні втрати (погроза втрати мови, релігії, традицій тощо), психологічні страждання (виникнення різних психічних розладів) та нелегітимність страждання (несправедливість, що страждання взагалі мають місце).

Конкурентна віктимність – це перш за все актуалізація установки на віктимну активність, основним змістом якої є артикулювання власного положення жертви, нав'язування оточуючим необхідності глибокого співчуття, милосердя та підтримки. Індивіди з конкурентною віктимністю вважають, що вони заслуговують на велику компенсацію своїх страждань, прагнуть закріпити, посилити, звеличити власне положення, яке надає відчуття зверхності як перед опонентами, так і перед тими, у кого вони прагнуть викликати відчуття провини за реалізовану власну віктимність.

Отже, конкурентна віктимність виступає феноменом, який відтворює установку конфлікуючих сторін на визнання саме їх жертвами протистояння з метою отримання явних переваг, всебічної підтримки, віднов-

лення морального статусу, компенсації втрат та амністування за вчинення дій, що можуть бути визнані як злочинні.

Мета статті – проаналізувати особливості прояву конкурентної віктимності в українському кризовому суспільстві та визначити кроки щодо розв'язання соціального конфлікту на Південному сході України.

Виклад основного матеріалу. У власних наукових студіях ми вже робили спробу розглянути прояви конкурентної віктимності у контексті соціального конфлікту, який відбувається на Південному сході України [5]. Ми з'ясували, що конкурентна віктимність ворогуючих сторін значно зростає в умовах жорсткого протистояння за рахунок того, що збільшується кількість жертв не тільки фізичного, а й матеріального, культурного та психологічного змісту. Страждання, які приніс озброєний конфлікт членам конфронтуючих груп, породили у них глибоке відчуття віктимності, яке, на їхнє переконання, є незрівнянно більшим з аналогічним відчуттям у представників протилежної сторони.

Разом із тим конфліктна взаємодія загалом, а конкурентна віктимність зокрема мають власні соціально-психологічні механізми, що зумовлюють різні інсталяції. Дослідники (Y. Juan, M. Noor, N. Shnabel, S. Halabi, A. Nadler) серед таких механізмів виокремлюють ідентифікацію, категоризацію та раціоналізацію [6; 7; 8].

Механізм ідентифікації сприяє тому, що окремі індивіди конфліктуючої групи ототожнюються з іншими її членами та групові переживання стають стимулом індивідуальної активності, у тому числі й віктимної. Механізм категоризації соціально стереотипізує явища віктимного змісту. Механізм раціоналізації забезпечує приховування справжніх мотивів віктимної поведінки індивідів і забезпечує їхній комфортний психічний стан, мінімізує відчуття провини та сорому за дії, надає їм виправдувальних мотивів.

Поряд із зазначеними механізмами в українському кризовому суспільстві інсталюються й такі соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності, як навіювання, наслідування, психічне зараження та конформізм. Ми з'ясували, що механізм навіювання забезпечує послаблення свідомого контролю та некритичне сприйняття інформації, що призводить до зростання проявів конкурентної віктимності та навіть набуття її нав'язливого характеру [9].

Це відбувається як у міжособистісних конфліктах, так і міжгрупових з тією різницею, що в останніх сугестивна залежність проявляється значно гостріше, оскільки є наявним груповий тиск. Наслідування забезпечує посилення амплітуди прояву конкурентної віктимності, якщо конфліктуючі сторони невдоволені власним станом жертви й особливо тоді,

коли вони відчують невдоволення тим, що їхні очікування були задоволені менше, ніж у супротивника. Психічне зараження продукує на психофізіологічному рівні та забезпечує додаткову енергію конкурентній віктимності. Це проявляється саме на рівні міжгрупового конфлікту, коли фізичні та психологічні страждання членів групи призводять до розпаду нормативно-рольової поведінки й виникає «ефект юрби». Механізм конформізму, який забезпечує єдність соціальної групи, артикулює пріоритет страждань ін-групи, які є незрівнянно більшими, ніж страждання суб'єктів конфлікту з аут-групи. Механізм конформізму «цементує» прояви конкурентної віктимності у міжгрупових конфліктах, оскільки є значущим чинником єдності та згуртованості членів групи.

Разом із тим показовими є результати соціологічного опитування, оприлюдненого Фондом «Демократичні ініціативи» у липні 2017 року щодо досягнення миру на Донбасі [10]. Більшість респондентів (52%) вважає, що, аби досягнути миру на Донбасі, треба йти на компроміси, однак «за будь-яку ціну» згодні лише 18% опитаних. Тобто більшість вважає, що домовлятися слід за рахунок тих, хто перебуває по той бік протистояння. Також більшість населення підтримує пропозицію законодавчо визнати непідконтрольні території Донецької та Луганської областей окупованими: 55% – «за», 22% – «проти», а майже чверть опитаних не визначилися з відповіддю.

Отже, значна частина українців має сегрегаційні установки, що тільки ускладнюють процес пошуку продуктивних алгоритмів щодо реінтеграції Донбасу. При цьому, як слушно зазначив І.Ф. Кононов: «... війна на Донбасі стала значним травматичним досвідом для регіональної спільноти... Більше того, є підстави вважати, що після війни цей досвід, перетворившись на колективні наративи, буде сприяти ще більшому увиразненню регіональної специфіки» [11]. Тобто травматичний досвід у поєднанні з конкурентною віктимністю через соціально-психологічні механізми може згенерувати навіть ідіосинкразію у відносинах між мешканцями Донбасу та іншими громадянами України. До речі, ознаки ідіосинкразії вже проявляються у таких відносинах і мають місце у ставленні певної частини українців до росіян та навпаки [12].

Мінімізація проявів конкурентної віктимності та обмеження її впливу на процес конфліктного протистояння натеper набуває особливої актуальності, оскільки збройна фаза конфлікту на Південному сході України, скоріше за все, підходить до свого завершення. Постає питання: як буде здійснюватися примирення сторін та які наслідки воно буде мати? Це буде в контексті відновлення унітарності держави чи отримання статусу автономії окремих територій (так званого ОРДЛО), заморо-

женого (відкладеного) конфлікту (наприклад, Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія) чи формально вирішеного конфлікту (наприклад, Північна Ірландія)?

Таким чином, можливості міжгрупового замирення мають певні рамки інсталяції, хоча й обмежені об'єктивними та суб'єктивними обставинами, що пов'язані з особливостями політичного, економічного, культурного, етнічного розвитку територій. Проте соціально-психологічні механізми конкурентної віктимності володіють реверсними якостями й тому можуть сприяти послабленню дії цього феномена.

Так, *механізм ідентифікації* за умов прямих контактів між суб'єктами конфлікту спроможний їх об'єднати на підставі загальної ідентичності (наприклад, жертви). Для цього потрібно значно знизити певну вагу впливу політичної ідеології та значно підвищити рівень емпатії індивідів [2]. Відомо, що емпатія є важливою якістю людини, що передбачає її спроможність співчувати іншому. Якщо людина схильна до співчуття іншому, то у неї підвищується рівень альтруїстичних проявів. Стосовно конкурентної віктимності слід наполягати на формуванні у суб'єктів конфлікту співчуття один одному в тому, що вони виявляються з однаковою силою жертвами збройного конфлікту. Але це можливо тільки у тому разі, якщо переглянути інформаційну політику, яка натеper виконує пропагандистську функцію.

Як зазначають дослідники (N. Shnabel, S. Halabi, M. Noor, A. Nadler, Y. Belhassen, S. Mor, J. Vollhardt), саме зниження ролі політичної ідеології, пропагандистських реляцій та підвищення функціоналу раціональної аргументації (*механізм раціоналізації*), що доказує необхідність людського ставлення до свого супротивника, спроможні не тільки підвищити загальний рівень прийняття інших, а й суттєво знизити рівень продукування конкурентної віктимності у протиборчих групах [3; 8; 13; 14].

Слід зазначити, що навіть через п'ять з половиною років збройного протистояння як мешканці ОРДЛО, так і принаймні мешканці Сходу, Півдня та Центру України продовжують себе бачити однією спільнотою та не втрачають надії щодо об'єднання територій. А зниження впливу політичної пропаганди в інформаційному просторі, використання раціональних методів впливу, припинення образливих і принижуючих людську гідність дій, безумовно, сприятимуть посиленню об'єднавчих тенденцій (*механізм категоризації*).

Підстави для об'єднання завжди є, тому що люди навіть в умовах розколотих спільнот зберігають загальне культурне коріння. Проблема завжди екстраполюється на рівні політичних еліт, які мають та переслідують власні егоїстичні інтереси. Але, як ми вже зазначали, тягар, що пов'язаний з примиренням та про-

щенням, значно легший, ніж постійні страждання у крузі нескінченного насилля [15].

Отже, можна зробити такі **ВИСНОВКИ**.

Конкурентна віктимність виступає соціально-психологічним проявом індивідуальної та групової поведінки суб'єктів конфліктної взаємодії, що інсталюється на рівні усвідомлення себе жертвою конфлікту, який супроводжується значними втратами, збитками, фізичними та психологічними стражданнями. Основними соціально-психологічними механізмами конкурентної віктимності виступають ідентифікація, категоризація, раціоналізація, а також навіювання, наслідування, психічне зараження та конформізм, які забезпечують посилення проявів зазначеного феномена.

Зазначені соціально-психологічні механізми володіють реверсними проявами, тобто можуть бути спрямовані на подолання конфліктного напруження в українському суспільстві та зменшення в ньому проявів конкурентної віктимності, що пов'язані з озброєним протистоянням на Південному сході України. Для цього потрібна політична воля українських можновладців і щире бажання нас усіх щодо об'єднання країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Noor M., Brown R.J., Prentice G. Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*. 2008. Vol. 47, No. 3. Pp. 481–495.
2. Sullivan D., Landau M.J., Branscombe N.B., Rothschild Z K. Competitive victimhood as a response to accusations of in-group harm doing. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012. Vol. 102. P. 778–795.
3. Vollhardt J. *The Social Psychology of Collective Victimhood*. Oxford University Press, 2020. 472 p.
4. Young I.F., Sullivan D. Competitive victimhood: A review of the theoretical and empirical literature. *Current Opinion in Psychology*. 2016. Vol. 11. Pp. 30–34.
5. Гарькавець С.А. Проблема конкурентної віктимності и вооружённый конфликт на юго-востоке Украины. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Психологія*. Т. 21, Вип. 2(42). 2016. С. 39–49.
6. Juan Y. Which group suffer more: Inter group Competitive Victimhood. *Psychological Science*. 2016. Vol. 39 (2). Pp. 468–473.
7. Noor M., Shnabel N., Halabi S., Nadler A. When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review* 2012. Vol. 16. Pp. 351–374.
8. Shnabel N., Halabi S., Noor M. Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2013. Vol. 49, No. 5. Pp. 867–877.
9. Гарькавець С.О. Конкурентна віктимність та її психологічні механізми. *Теоретичні і прикладні про-*

блеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєвєродо-нецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1(42). С. 59–67.

10. Фонд «Демократичні ініціативи». Громадська думка стосовно непідконтрольного Донбасу: що змінилось? URL: <http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-stosovno-nepidkontrolnogo-donbasu-shcho-zminilos> (дата звернення: 27.12.2017).

11. Кононов І.Ф. Вплив війни на регіональну спільноту Донбасу. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (12–13 жовтня 2017, м. Харків). Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 110–113.

12. Harkavets S. Psychological features of conflict in the system of modern relations between Rus-

sians and Ukrainians. *Eureka: Social and Humanities*. 2016. No. 2. Pp. 40–45.

13. Nadler A., Shnabel N. Intergroup reconciliation: Instrumental and socioemotional processes and the need based model. *European Review of Social Psychology*. 2015. Vol. 26. Pp. 93–125.

14. Shnabel N, Belhassen Y., Mor S. From victimhood to peace activism: The potential role of personal loss and inclusive victim beliefs. *Group Processes and Intergroup Relations*. 2018. Vol 21(8), Pp. 1144–1154.

15. Гарькавец С.А., Яковенко С.И. Обида и ее установка в контексте российско-украинских отношений. *Теория и практика психотерапии: Исследования. Теория. Практика: ежемесечный рецензируемый науч.-практ. журнал*. 2016. Т. 3, № 5. Монреаль, Канада. С. 13–19.